

УДК 908:061(477):001.891-043.7(091)

ДЕМУЗ Інна,

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник сектору
наукової бібліографії та біографістики
Національної наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН (м. Київ, Україна)

demuz_inna@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Researcher ID:

<https://publons.com/researcher/1780609/inna-id-demuz/>

КРАЄЗНАВЧІ ТОВАРИСТВА: ЗМІНИ ДОСЛІДНИЦЬКО- ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УСРР 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.

У статті в загальних рисах окреслено основні тенденції функціонування краєзнавчих товариств України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. на прикладі окремих з них. Зокрема, об'єктом аналізу стали Бердянське, Білоцерківське, Вінницьке краєзнавчі товариства, Зінов'ївське окружне наукове краєзнавче товариство, Кам'янець-Подільський окружний комітет краєзнавства, Конотопське окружне товариство краєзнавства, Коростенське бюро краєзнавства на Житомищині, Остерське наукове товариство краєзнавства і Сосницьке науково-дослідне товариство на Чернігівщині та ін. Звернено увагу на склад, структуру, видавничу діяльність і напрями робіт зазначених осередків. Відзначено внесок Коростенського бюро краєзнавства та його музею у розроблення природознавчих питань і наукове забезпечення галузевого сільськогосподарського дослідництва. Прослідковано трансформаційні процеси у діяльності краєзнавчих товариств під впливом суспільно-політичних та ідеологічних умов, зокрема, зміщення до кінця 1920-х рр. дослідницького фокусу з історичного на так зване виробниче краєзнавство, теоретиком та ідеологом якого був географ і економіст К. В. Дубняк.

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, Український комітет краєзнавства, журнал «Краєзнавство», краєзнавство, природознавство, видавнича справа, музей, краєзнавчі товариства, К. В. Дубняк.

LOCAL HISTORY SOCIETIES: CHANGES IN RESEARCHERS AND FUNCTIONAL STRATEGIES IN THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS IN THE USSR OF THE 20S AND EARLY 30S OF THE 20TH CENTURY

The article outlines the main trends in the functioning of Ukrainian local history societies in the 20s and early 30s of the 20th century on the example of some of them. In particular, the object of the analysis was the Berdyansk, Bilotserkiv, Vinnytsia Local History Societies, Zinoviev District Scientific Local History Society, Kamianets-Podilskyi District Committee of Local History, Konotop District Local History Society, Korosten Bureau of Local History in Zhytomyr Oblast, Oster Scientific Society of Local History, and Sosnytsk Scientific and research society in Chernihiv Region, etc. Attention was drawn to the composition, structure, publishing activity and directions of work of the mentioned centers. The contribution of the Korosten Bureau of local history and its museum to the development of natural history issues and the scientific support of sectoral agricultural research was noted. The transformational processes in the local history societies' activities under the influence of socio-political and ideological conditions, in particular, the shift of the research focus from historical to the so-called production local history, whose theorist and ideologist was the geographer and economist K. V. Dubnyak, were followed until the end of the 1920s.

Keywords: *All-Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainian Committee of Local History, journal of Local History, local history, natural history, publishing, museum, local history societies, K. V. Dubnyak.*

Постановка проблеми. Внесок громадських осередків у вивчення регіональної історії та наукових досліджень загалом сьогодні є актуальною темою, адже дозволяє з'ясувати ступінь участі громадянського суспільства у формуванні засадничих принципів власного існування. Загальновідомо, що саме завдяки ініціативі й зусиллям цілої когорти не лише професійних учених, а й краєзнавців-аматорів 20-х – 30-х рр. XX ст. були досягнуті певні успіхи у розробленні теоретичних і науково-практичних питань регіональної історії, збереження пам'яток культури в Україні. Зазначені роки для розвитку краєзнавчого руху стали переломними, адже саме тоді він набув як особливого піднесення, так і був повністю нівельований і знищений посередництвом політичних репресій проти інтелігенції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі історіографія питання розвитку краєзнавчого руху в Україні у 1920-х – 1930-х рр. охоплює десятки дисертацій і монографій, сотні статей. Погляди дослідників на дане явище кардинально протилежні: від захопливих оцінок на краєзнавчий рух як масовий історико-культурний феномен, що охопив широкі верстви населення (напр., П. Т. Тронько), до констатації того факту, що він узагалі не виправдав покладених на нього завдань національно-культурного відродження нації, зосередившись перш за все на вирішенні суто економічних і природознавчих аспектів (напр., В. І. Очеретянко). Останнє призвело згодом до ліквідації усіх громадських організацій, закладених у ХІХ ст., і негативно відобразилося на розвитку краєзнавчих досліджень. Загалом, в історіографії детально вивчалися роль і значення окремих краєзнавчих інституцій і осередків (як товариств, бюро, комісій, так і галузевих комітетів при Всеукраїнській академії наук, Українського комітету краєзнавства, журналу «Краєзнавство»), так і особливості розвитку даного руху в окремо взятих регіонах України, діяльність відомих краєзнавців, внесок осередків у розвиток музейництва, пам'яткоохоронну справу тощо. Згадаємо лише невелику частину дослідників, які відзначилися ґрунтовними розвідками про розвиток краєзнавства даного періоду: Л. В. Баженов, В. В. Бездрабко, І. В. Верба, Я. В. Верменич, Ю. З. Данилюк, С. З. Заремба, М. Ю. Костриця, Р. В. Маньковська, В. І. Очеретянко, М. Б. Парахіна, О. П. Реєнт, В. О. Савчук, В. В. Ткаченко, П. Т. Тронько, О. А. Удод та ін. Поряд із цим варто констатувати, що в усіх дослідженнях вивчалася саме гуманітарна складова історичного краєзнавства і його вплив на процеси збереження історичної пам'яті народу, охорону матеріальної культури й духовності українців тощо. Такий аспект, як вивчення краєзнавцями природознавчих, географічних і народногосподарських питань розвитку регіонів залишається наразі не достатньо з'ясованим.

Метою статті не є вичерпний аналіз діяльності краєзнавчих товариств України зазначеного періоду, зважаючи на глибинність проблематики загалом. Дослідницьким завданням визначаємо окреслення в загальних рисах основних тенденцій функціонування і трансформації дослідницьких пріоритетів даних осередків на прикладі окремих з них.

Виклад основного матеріалу. За свідченнями дослідників, у 1920-х рр. на теренах України функціонувало близько 10 тис. різноманітних краєзнавчих осередків, названих «органами самопізнання країни», «академіями наук на місцях» [7, с. 31]. Мережа краєзнавчих осередків діяла на підприємствах, у навчальних закладах, музеях, будинках освіти, хатах-читальнях. Система кабінетів краєзнавства і постійно діючих семінарів функціонувала при бібліотеках та будинках освіти. Працювали регіональні краєзнавчі комісії, координовані Українським комітетом краєзнавства. Офіційно визначена мета краєзнавчого руху в Україні була тісно пов'язана із завданнями і гаслами «соціалістичного будівництва»: «Усебічна допомога радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що стосуються продуктивних сил округи (району) в широкому розумінні цього поняття; поширення відповідних відомостей про свій край; збудження інтересу до його вивчення» [14, арк. 107].

Загалом, до дослідницької краєзнавчої роботи та справи охорони пам'яток були залучені широкі верстви населення – як провідні фахівці з різних галузей знань, так і робітники, службовці, студентська та учнівська молодь [8, с. 336]. Сутністю наукових тенденцій у краєзнавстві даного періоду була спроба втілення в життя проєкту взаємодії різних наукових напрямів з метою вивчення різноманіття природних, культурних та економічних особливостей країни шляхом суцільного порайонного дослідження територій силами місцевих дослідників під егідою наукових (академічних) установ [1, с. 206].

Краєзнавчі товариства організовували читання публічних доповідей і лекцій, обстеження, збирання матеріалів, подорожі й екскурсії; облаштовували музеї, виставки й інші допоміжні установи; комплектували галузеві бібліотеки; займалися видавничою справою. Щорічно через Український комітет краєзнавства до Наркомосу УСРР подавалися звіти про їхню діяльність. Однак серед великої кількості краєзнавчих установ і організацій на державному бюджеті станом на 1925 р. перебувало лише 25 краєзнавчих товариств, близько 30 місцевих краєзнавчих музеїв, кілька краєзнавчих інститутів при вищих навчальних закладах [10, арк. 261 зв.]; усі ж інші фінансувалися виключно з місцевих бюджетів.

Так, громадські наукові осередки, перейшовши у середині 1920-х рр. у відання і підзвітність Українського головного управління науковими установами при Наркомосі УСРР (Укрнаука), отримали державне фінансування для внутрішніх виробничих потреб, переважно на видавничу справу, оформлення відряджень, наукові експедиції тощо. Проте, як свідчать кошториси таких осередків, їхні витрати були значно більшими за відомчі субсидії. Статті витрат, представлені, наприклад, необхідністю купувати канцтовари, спеціальне приладдя, друкувати бланки, орендувати приміщення для засідань, виплачувати заробітну плату секретарям товариств і співробітникам секретаріату, фінансувати відрядження на наукові конференції, наукові експедиції, екскурсії, видання збірників праць і наукових статей своїх членів, виготовлення наочних матеріалів (карт, таблиць, діаграм), оплачувати працю рецензійної комісії, купувати галузеву літературу, виплачувати гонорари за підготовку спеціальних (замовних) тем, доповідей, тез, бібліографії. Виходячи з досить великих фінансових запитів, керівництво наукових осередків постійно скаржилося на нестачу коштів і вишукувало різні джерела надходження грошей. Зокрема, серед таких джерел виділяємо: 1) субсидії від Укрнауки; 2) надходження на видавничу справу від науково-дослідних

інститутів-партнерів (коли очільники НДІ були членами товариств); 3) кошти на відшкодування частини видатків по друкуванню дисертаційних праць авторів; 4) передплата від реалізованих журналів та збірників, отримана товариствами; 5) членські внески.

У довідковому виданні Державної Планової Комісії УСРР про наукові установи та організації, що перебували на державному фінансуванні, вказано, що на 1929 р. зафіксовано загалом 577 установ і організацій УСРР, з яких: 53 – наукових установ Всеукраїнської академії наук (без науково-дослідних інститутів і науково-дослідних кафедр, занесених до пунктів 2 і 3); 57 – науково-дослідних інститутів; 84 – науково-дослідних кафедр; 70 – технічних і наукових лабораторій; 46 – сільськогосподарських дослідних станцій; 7 – селекційних станцій; 44 – наукових товариств; 23 – краєзнавчі організації; 88 – музеїв; 105 – інших наукових організацій (кабінетів, комісій, наукових бюро, обсерваторій, станцій тощо) [4, с. 5].

Бердянське краєзнавче товариство (м. Бердянськ на Запоріжжі), засноване у 1927 р., мало 2 секції: природних продуктивних сил і культурно-побутову. Працювало у товаристві 350 чол., головними науковими співробітниками були: А. Я. Великий (голова), С. М. Смолінський (заступник голови), І. П. Єфремов (секретар), Ю. М. Любченко, Глушко, Романенко, Рекле, К. М. Зінківський, Спаський, Шейкін, І. М. Волошін, П. Л. Стешенко, А. Н. Скрипка, І. М. Забарний, А. Кліменко і П. Кліменко. Бюджет товариства поповнювався за рахунок членських внесків і передплати на видання. Товариством було видруковано наукові праці «Стан сільського господарства в районі», «Історія м. Бердянського», «Курорт в його минулому, на сьогодні і в майбутньому», «Економіка й побут с. с. Старе й Нове-Петровське», природничо-економічний нарис «Місто Бердянське та його околиці». Члени товариства займалися вивченням орнітології Бердянська, рибальства,

виноградництва, а також рослинності над берегом Лиману. Праці друкувалися в журналі «Краєзнавство» [4, с. 31].

Білоцерківське краєзнавче товариство (м. Біла Церква, Київщина), засноване у 1922 р. у складі секцій: культурно-історичної, природо-географічної, соціально-економічної. Нараховувало 14 головних наукових співробітників: О. В. Архимович, І. В. Бованенко, Ф. Д. Великохатько, М. К. Гродзинський, С. Л. Дроздов, А. В. Гепенер, І. О. Корж, А. М. Пашковський, В. М. Самійленко, С. П. Можаровський, В. В. Тисячний-Баличко, В. Ф. Фанстель, П. П. Гладкий, Ф. М. Іванов. Існувало товариство на членські внески та субсидії Окрвиконкому. Вивчалися природа й економіка Білоцерківщини (видрукувано брошури «Климат Белоцерковщины», «Территория и население Белоцерковщины», «Реки Белоцерковщины» тощо) [4, с. 31].

Вінницьке краєзнавче товариство (м. Вінниця) створене у кінці 1925 р. під головуванням Ф. Самутіна, обов'язки заступника голови виконував Б. Каган, секретарські – Д. Шпанівський, згодом Ю. Кондрачук [10, арк. 263 зв.]. Згідно Статуту, товариство працювало під координуванням Кабінету вивчення Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН. Його завданнями, традиційно, були: влаштування наукових заходів (лекцій, диспутів тощо); збирання колекцій, матеріалів, проведення екскурсій; облік, вивчення, охорона пам'яток мистецтва і природи; збір літератури про Поділля, поповнення відділу поділлєзнавства обласної бібліотеки; складання бібліографічних оглядів літератури про регіон; музейна робота. Згідно операційного плану діяльності товариства ключовими напрямками краєзнавчої роботи визначено: дослідження географії, гідрографії, клімату, флори, фауни, ґрунтів, археології та історії регіону; вивчення побуту, господарства, торгівлі, культури й освіти подолян [10, арк. 266, 266 зв., 267-268].

Зінов'ївське окружне наукове краєзнавче товариство (м. Зінов'ївськ, сьогодні – м. Кропивницький) засноване у листопаді 1927 р. у складі чотирьох секцій: природничо-історичної, етнографічної, економічної, археологічної, а також трьох підсекцій: сільськогосподарської, кустарно-промислової, фабрично-заводської. Члени товариства, серед яких були, зокрема, Д. І. Карабанович, Д. П. Кучма, С. А. Вайсенберг, Славов, А. К. Магак'ян, О. Ф. Бурмак, Н. М. Грановський, А. Д. Войцеховський, Д. М. Ямпольський, В. А. Нікітін та ін., вивчали соціально-економічне становище регіону, збирали, студіювали і брали на облік краєзнавчий літературний матеріал. Видруковано збірник «Краєзнавчий довідник Зінов'ївщини для вчителів» [4, с. 32].

Кам'янець-Подільський окружний комітет краєзнавства (м. Кам'янець-Подільський) був заснований у 1925 р., нараховував 62 наукових співробітників (напр., проф. В. О. Герінович, І. А. Любарський, О. М. Кожухов, А. З. Неселовський, Ф. А. Кондрацький, М. М. Байєр) і понад 250 місцевих краєзнавців. Працювали секції природничо-географічна, культурно-історична, суспільно-економічна, досліджувалися: ґрунти північного району регіону та економіка, птахівництво, скотарство, шкідники, фосфорити, стан питної води. Праці членів комітету друкувалися у збірнику «Кам'янецьчина». Краєзнавці й науковці осередку приймали участь в археологічних експедиціях ВУАН [4, с. 33].

Конотопське окружне товариство краєзнавства (м. Конотоп, Сумщина) засноване у березні 1926 р. у складі чотирьох секцій: економічної, етнографічної, історичної, природничої. Керував осередком М. І. Фесенко, секретарював П. І. Ворона. Бюджету товариство не мало, об'єднувало більше 80 осіб. Метою осередку стало «вивчення місцевого краю в розрізах: природа, людність, її побут, ідеологія, сільське господарство, промисловість, транспорт» [7, с. 32]. Працювало над питаннями сільськогосподарського

районування Конотопщини, вивчало клімат і флору, здійснювало подвірне обстеження сіл [4, с. 35].

Коростенське бюро краєзнавства (м. Коростень, Житомирщина) функціонувало протягом 1925-1929 рр. у складі секцій: природничої, геологічної, економічної, історико-культурної (утвореної шляхом об'єднання етнографічної та археологічної). Очільники – Т. Гудков, згодом Петров; заступник голови – Ф. А. Козубівський; секретар Молявко. Серед членів відомі Нікулін, Пархомчук, Дворкін, Дубін, Флікштейн, Пустовойт, Старвойтенко, Шкурко, Коротун [9, с. 109, 110]. Дослідження Бюро, що ґрунтувалися на вивченні продуктивних сил регіону, повинні були дати «...безпосередній ефект для місцевого господарства, культурно-соціальних організацій, установ. Тому уся дослідча праця будується на тісному контакті з місцевими господарчими відділами О.В.К., науково-досвідними станціями» [13, арк. 19].

Бюро володіло Коростенським округовим краєзнавчим музеєм, округовою бібліотекою (на 25 тис. книг), метеорологічною станцією, двома дослідними сільськогосподарськими станціями, що працювали над селекцією сільськогосподарських культур і вивчали фізичні та хімічні властивості поліських ґрунтів. Так, члени Бюро:

1) здійснювали геологічні обстеження корисних копалин Коростенщини, переважно – вогнетривких глин, каоліну, торфу, радіоактивних грязей, Овруцьких червоних кварцитів. Зокрема, загальна площа торфів Коростенщини становила понад 200 тис. га, що вимагало не лише досліджень торфовищ, а і проведення дослідів на підприємствах щодо доцільності спалювання торфу, використання його в якості угноєння тощо;

2) вивчали ґрунти і складали відповідні мапи (зокрема, проф. Левченко). Бюро в цьому напрямку працювало спільно з Поліською сільськогосподарською дослідною станцією;

3) організовували гідрологічні дослідження на р. Уборті, Глумчі, Случу тощо (гідротехнік Буренін та ін.);

4) проводили досліди на Рудня-Радовельській болотно-дослідній меліоративній станції, зокрема через відділ пристосування, який упровадив масові колективні досліди на болотних ґрунтах і популяризував дану практику посередництвом екскурсій на станції, участі у сільськогосподарських виставках, видання брошур і плакатів;

5) вивчали шкідників польових, лісових, садових, городніх господарств; флору, фауну рік, осовці Олевщини. Зокрема, флора і фауна регіону активно обстежувалася дослідниками ще з початку ХХ ст., збиралися колекції гербарію. У 20-х рр. ХХ ст. нагальним завданням стало також вивчення лікарських рослин, акліматизація рослин загалом (обстеження парків);

6) досліджували побут, виробництво (кустарно-ремісниче, фабричне) та шляхи його раціоналізації, винахідництво, сільське господарство, торгівлю, історичні пам'ятки, нацменшини регіону тощо [13, арк. 35, 36, 37, 37 зв., 38 зв.]. З метою проведення зазначених досліджень за антропогеографічною районізацією регіону було засновано постійні етнологічні станції в селах: 1) с. Збраньки Овруцького р-ну (укр.); 2) с. Дідковичі Народицького р-ну (укр., колишня шляхта); 3) с. Березовий Груд-Лугинського р-ну (поляки); 4) с. Оверани і с. Перга Олевського р-ну (укр.-поліщуки); 5) с. Велика Глумча Ємільчинського р-ну (укр.); 6) с. Сергіївка Ємільчинського р-ну (нім.); 7) Ушомир (євреї); 8) с. Баранівка Малинського р-ну (укр.); 9) с. П'ятидуб Варавського р-ну (рос.-старовіри); 10) с. Виступовичі Овруцького р-ну (укр.); 11) Зубовщина Чоповицького р-ну (чехи) [13, арк. 19, 20].

Коростенський округовий краєзнавчий музей (очільники Ф. Козубівський, К. Червак) як науково-дослідна краєзнавча організація регіону, що проводила дослідну роботу, поряд з іншими, зокрема, природничим, геологічним, мав і сільськогосподарський відділ, де були

представлені експонати в напрямку агрономії, застосування сільськогосподарських машин, скотарства, у тому числі бджільництва, а також хмелярства, садівництва й городництва. Музеєм організовувалися виставки: кормових трав і освоєння непридатних земель меліоративної площі; захисту рослин; хмелярства [13, арк. 47, 47 зв.].

Праці Бюро друкувалися у власному виданні та у виданні Волинського науково-дослідного державного музею [4, с. 33]. Товариством видано брошуру Коротуна «Шкідники та садкові комарі і боротьба з ними на Коростенщині». Створено видавничий фонд. До складу товариства, окрім фізичних членів, входили і юридичні. Мало філію у м. Малин [3, арк. 1].

Досить потужним краєзнавчо-науковим осередком у регіоні у середині 20-х рр. ХХ ст., окрім Коростенського округового краєзнавчого музею, був також і Волинський науково-дослідний державний музей, яким опікувалося *Волинське наукове товариство краєзнавства*. Музей складався з 8 відділів (геологічного, ботанічного, зоологічного, археологічного, етнографічного, історичного, мистецтва, сільськогосподарського), бібліотеки, музейної ради, екскурсійного бюро, заснованого у 1926 р. У 1928 р. Укрнаука при геологічному й етнографічному відділах музею відкрила аспірантуру, що, фактично, прирівняло музей до науково-дослідних кафедр [11, арк. 5 зв., 8, 8 зв.]. Музей був підзвітний Наркомосу УСРР; працював у напрямках: дослідницькому; лабораторно-науковій обробки матеріалів; консервації експонатів; проведення екскурсій тощо.

Остерське наукове товариство краєзнавства (м. Остер, Чернігівщина) було засноване в липні 1924 р. під головуванням краєзнавця, завідувача Остерського музею А. Г. Розанова. Кількість членів досягла більше 70 осіб, до складу товариства входили педагоги і студенти Остерського педтехнікуму, лікарі, агрономи та ін. Працювали секції: археологічна (А. Г. Розанов), етнографічна (М. Г. Шуранов), природнича (Г. Є. Буш). Товариство мало

станції: метеорологічну, гідробіологічну, ліків і лікарських рослин [7, с. 31, 32; 6, с. 243]. Членами археологічної секції проведено розкопки поселення трипільської культури біля с. Євминка, досліджено стоянки доби неоліту в урочищі Бугаївка та давньоруське городище у с. Старогородці [253, с. 245].

На Чернігівщині функціонували також *Товариство дослідження Прилук і повіту* (засноване у 1919-1920 рр. [6, с. 244]) і *Сосницьке науково-дослідне товариство* (сmt. Сосниця, створене у 1921 р.). Метою останнього визначено об'єднання місцевих науково-культурних сил для вивчення місцевого краю і проведення наукової роботи. Перший голова – завідувач Сосницькими педкурсами А. М. Шведов, заступник голови – відомий краєзнавець, фундатор Сосницького музею Ю. С. Виноградський. Товариство складалося з 2 секцій: історико-соціально-економічної та природничо-математично-медичної. Кількість членів досягла 50 осіб, переважно – педагогічних працівників регіону й інших українських міст. У вересні 1921 р. відділення товариства у складі 15 осіб оформилося у м. Мена [7, с. 31]. Члени осередку здійснили обстеження старожитностей Середнього Подесення, де було відкрито понад 50 стоянок первісної людини доби неоліту – бронзи, а також близько 10 давньослов'янських городищ і селищ. Складено й упорядковано реєстри пам'яток історії, культури і природи [6, с. 244, 246]. З 1924 р. Сосницьке товариство перейменоване на науково-освітнє.

Робота краєзнавчих, а також місцевих наукових товариств при ВУАН ґрунтувалася, переважно, на теоретико-гуманітарній складовій, яка з кінця 1920-х рр. поступово почала відходити на другий план як така, що суперечила концептуальним постулатам соціалістичної ідеології. Натомість, першочергове місце почало займати розроблення питань техніки, сільського господарства, природничих наук, зумовлене всезростаючою тенденцією до індустріалізації та початком науково-технічної революції, що активно розгорнулася у 50-х рр. ХХ ст. На зміну українознавчим студіям 1920-х рр., активну участь у яких

приймали краєзнавчі товариства, на початку 1930-х рр. прийшло так зване вульгарно-ідеологізоване суспільствознавство, підтримане і пропаговане як громадськими, так і державними осередками марксистсько-ленінського спрямування (зокрема, марксистськими товариствами, Всеукраїнською асоціацією марксистсько-ленінських інститутів, Інститутом комуністичної освіти тощо).

Як зазначав український бібліограф, економіст, географ і теоретик «виробничого краєзнавства» К. В. Дубняк у статті «Вивчення продукційних сил і краєзнавство» (1927 р.), цей напрям «вивчає продукційні сили свого краю з метою допомогти планово-державному будівництву, прискорити й поглибити індустріялізацію країни, піднести культурний рівень народніх мас і народнього господарства», лише таке краєзнавство «потрібне й можливе в ... радянських умовах» [2, с. 6]. Спостерігався відхід від теоретичного до практичного краєзнавства, коли воно повинно було готувати ґрунт для поширення виробничої, наукової й освітньої роботи. «Краєзнавчі сили Союзу слід мобілізувати на допомогу індустріялізації Союзу, міста і села, на виявлення природніх і трудових можливостей, що забезпечували б максимальну індустріялізацію промисловости й сільського господарства кожного району, міста, села» [2, с. 8], – наполягав К. В. Дубняк. Дослідник ототожнював планово-державне будівництво, науково-дослідну роботу і краєзнавчий рух, вважаючи, що це – «основні чинники, що складають формулу організації вивчення продукційних сил» [2, с. 9].

Виходячи з цього, з кінця 1920-х рр. історичне краєзнавство як окрема галузь втратило фактичну правомірність існування, внаслідок чого краєзнавчі осередки почали відігравати роль «первісних збирачів сирових матеріалів, якими в економіці були статистичні організації», а науковці зосередилися на вивченні питань, пов'язаних з інтересами місцевого господарства (економіка

села, колективізація сільського господарства, комплексне вивчення типових сіл, вивчення покладів корисних копалин тощо) [7, с. 31, 34, 35].

З початку 1930-х рр. розпочалося активне згортання історико-краєзнавчих досліджень унаслідок широкого застосування вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних і культурних явищ.

Краєзнавчі товариства значну вагу почали приділяти вивченню міст: історії їхнього створення і розвитку, значенню у загальному процесі заселення та освоєння краю, місцю в економічному, адміністративному, культурному розвитку регіону. Вивчалася також динаміка населення міст, соціальний склад, становище міських верств. По-новому почала розглядатися історія сіл: зокрема, актуалізувалося вивчення тематики «потягу» селянства до соціалістичної кооперації (колективізації). Як зазначає В. Ткаченко, уже з середини 1920-х рр. з'явилися перші праці з історії окремих колективних господарств, де простежується процес ліквідації багатокладності в економіці (фактично – про ліквідацію селянського укладу як вільного від державного втручання господарювання), ліквідації соціально-класового розшарування, пошуків форм об'єднання в комуні й артїлі. У цих працях, звісно, навіть не згадувалося про командно-адміністративні методи примусової колективізації, про ігнорування інтересів селянства, причини та наслідки голоду 1932-1933 рр. [8, с. 340].

Детально вивчалася історія промислових підприємств регіону. Актуальними були також дослідження з історії класової, революційної боротьби, проблем культурної революції в окремих регіонах.

У лютому 1930 р. питання «стихійності» у розвитку науки обговорювалося на засіданні колегії Наркомосу УСРР. У Постанові Раднаркому «Про реорганізацію мережі науково-дослідних установ» зазначалося, що негативними тенденціями у республіці є стихійний розвиток мережі наукових установ, його спонтанність, безплановість, паралелізм, що спричинило конкуренцію, відтік і розпорошеність кадрів між науковими установами різних

наркоматів. Анонсувалися також необхідність уведення плановості в роботу науково-дослідних установ, їхнє звітування перед робітничо-селянськими масами [15, арк. 20, 20 зв.]. Між тим, проф. О. А. Яната на нараді Укрнауки акцентував увагу на тому, що дана постанова вирішувала питання лише по лінії Наркомосу УСРР, але не ВУАН, громадських організацій і наукових товариств. Зокрема, серед останніх були такі, які проводили наукову роботу на рівні науково-дослідних кафедр, проте їхній потенціал ніяк не був урахований і використаний в мережі державних установ. Як відзначав О. Я. Яната, «...це не реорганізація. Тепер не може бути двох систем, не може бути окремих громадських закладів. Ми повинні уявляти собі інститут, як Всеукраїнську установу по всій вертикалі. ...Не буде великого лиха в тому, що зараз окремі елементи приєднуються до цього інституту, і інститут на цій широкій базі використає всіх тих людей, які є» [12, арк. 15]. Як наслідок, – необхідність укрупнення усіх наукових установ і передача їх у підзвітність Наркомосу. Закономірно, що стихійність роботи (іншими словами – самодіяльність, самоврядування, демократизм) наукових товариств автоматично ставила їх поза межі планово-керованих наукових установ.

У 1930 р. вийшла ще й постанова ЦК КП(б)У «Про завдання партії в області наукової роботи», яка закликала до рішучої боротьби з дрібнобуржуазним, одноосібним ставленням окремих працівників до наукових досліджень і переходу до принципів колективності та плановості.

З 1930 р. на зміну ліквідованим краєзнавчим товариствам прийшли секції краєзнавства при заводах, колгоспах, навчальних закладах, що значно знизило ефективність краєзнавчої роботи. Свою негативну роль відіграли й масові репресії проти місцевої інтелігенції.

У Постанові Раднаркому від 30 березня 1931 р. зазначалося, що в основу діяльності краєзнавчих організацій необхідно покласти «вивчення продуктивних сил і природних багатств країни, розвідування додаткових

місцевих ресурсів, що можуть бути використані в інтересах розвитку соціалістичного будівництва і прискорення культурного зростання країни, вивчення, зокрема, питань піднесення врожайності, впровадження нових культур, виявлення нових предметів експорту» [8, с. 338]. Вивчення регіонів мало здійснюватися з промисловим ухилом, а статистико-економічні роботи (з марксистським підходом) повинні складати основний стрижень краєзнавчої роботи.

Слід констатувати, що причини ліквідації громадських товариств були закладені в самому стані суспільного розвитку в тогочасний період, для якого визначальним вважалося переважання жорстких адміністративних методів і форм організації суспільної діяльності, у тому числі наукової, над демократичними. Наукові громадські ініціативи і творчість не вписувалися в новий образ радянської монополізованої науки. Як стверджують В. Онопрієнко і Л. Депенчук, змінилося і становище вченого у суспільстві – його професійний і соціальний статус почав реалізовуватися у системі «наука – відомство», котра майже повністю виключала демократичні форми діяльності [5, с. 31].

Висновки. Отож, краєзнавчі товариства 1920-х рр. в Україні, основним завданням яких було усебічне вивчення краю, створювали переважно природничі (з географією і геологією), культурно-історичні (з археологією та етнографією), соціально-економічні секції. Формами роботи цих осередків були: проведення щорічних засідань, на яких виголошувалися науково-популярні доповіді з питань розвитку природничих продуктивних сил, етнографії, демографії, історії, культури, літератури, освіти, економіки регіону; облаштування музеїв і бібліотек; проведення обстежень і виставок; утримання ряду станцій (метеорологічних, гідробіологічних, лікарських рослин); випуск брошур і періодики. Крім того, членами товариств готувалися наукові обґрунтування на замовлення місцевих господарчих організацій, ішла активна співпраця з ВУАН, Українським комітетом краєзнавства, а також спроба

координації між усіма науково-дослідними осередками регіону. Проте протягом 1920-х рр. в УСРР сформувалися умови, в яких наука, по суті, була втиснута в жорсткий каркас адміністративно-командної системи, ставши її невід'ємною складовою; науковій інтелігенції почали нав'язуватися напрями досліджень, не сумісні з логікою її власного розвитку. Завданням науковців і краєзнавців стало обґрунтування волюнтаристських рішень, висунутих адміністративною практикою.

Список використаних джерел та літератури

1. Гончаров О. Українське краєзнавство: від тернистого минулого до викликів сьогодення. *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, vol. 2/2016, ss. 194-210.
2. Дубняк К. Вивчення продукційних сил і краєзнавство. *Краєзнавство*. 1927. № 1. С. 5-9.
3. Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 18958. 1 арк.
4. Наукові установи та організації УСРР / Видання Державної Планової Комісії УСРР. Держтрест «Харполіграф». Харків: Друга друкарня ім. В. Блакитного, 1930. 404 с.
5. Онопрієнко В. І., Депенчук Л. П. Організація науки: державне управління чи самоврядування? *Вісник Академії наук України*. 1993. Вип. 1. С. 23-32.
6. Ткаченко В. В. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20 –30-ті рр. ХХ ст.): монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2009. 375 с.
7. Ткаченко В. Внесок громадських об'єднань Чернігівщини в розвиток історико-краєзнавчих досліджень 1920-1930-х років. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С. 30-38.
8. Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20-30-і роки ХХ сторіччя. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 335-344.
9. Яненко А. С. Історія археології Східної Волині 1920-х – першої половини 1930-х рр.: інституціональний вимір. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 4 (25). С. 103-116.
10. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 951. 438 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1803. 43 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 360. 63 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 2021. 87 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 563. 346 арк.

15. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1422. 144 арк.

References

1. Honcharov, O. (2016). *Ukrainske kraieznavstvo: vid ternystoho mynuloho do vyklykiv sohodennia* [Ukrainian local history: from the thorny past to the challenges of the present]. *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, vol. 2, pp. 194-210 [In Ukrainian].
2. Dubniak, K. (1927). *Vyvchennia produktsiinykh syl i kraieznavstvo* [Study of production forces and local history]. *Kraieznavstvo – Local history*, no. 1, pp. 5-9 [In Ukrainian].
3. Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Fund X, Unit 18958 [In Ukrainian].
4. (1930). *Naukovi ustanovy ta orhanizatsii USRR* [Scientific institutions and organizations of the USSR]. *Vydannia Derzhavnoi Planovoi Komisii USRR* [Publication of the State Planning Commission of the USSR]. Kharkiv [In Ukrainian].
5. Onopriienko, V. I., & Depenchuk, L. P. (1993). *Orhanizatsiia nauky: derzhavne upravlinnia chy samovriaduvannia?* [Organization of science: state management or self-government?]. *Visnyk Akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Sciences of Ukraine*, issue 1, pp. 23-32 [In Ukrainian].
6. Tkachenko, V. V. (2009). *Nauka u suspilno-politychnomu dyskursi rozvytku URSR (20 –30-ti rr. XX st.): monohrafiia* [Science in the socio-political discourse of the development of the USSR (20s-30s of the 20th century): monograph]. Kyiv [In Ukrainian].
7. Tkachenko, V. (2009). *Vnesok hromadskykh obiednan Chernihivshchyny v rozvytok istoryko-kraieznavchykh doslidzhen 1920-1930-kh rokiv* [The contribution of public associations of Chernihiv Oblast to the development of historical and local studies in the 1920s and 1930s]. *Kraieznavstvo – Local history*, no. 1-2, pp. 30-38 [In Ukrainian].
8. Tkachenko, V. (2007). *Dolia ukrainskoho kraieznavstva u 20-30-i roky XX storichchia* [The fate of Ukrainian local history in the 20s and 30s of the 20th century]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*, issue 17, pp. 335-344 [In Ukrainian].
9. Yanenko, A. S. (2017). *Istoriia arkheolohii Skhidnoi Volyni 1920-kh – pershoi polovyny 1930-kh rr.: instytutsionalnyi vymir* [The history of archeology in Eastern Volyn in the 1920s – the first half of the 1930s: the institutional dimension]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archeology and ancient history of Ukraine*, issue 4 (25), pp. 103-116 [In Ukrainian].
10. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 166, Inventory 6, Unit 951 [In Ukrainian].
11. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 166, Inventory 6, Unit 1803 [In Ukrainian].

12. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 166, Inventory 9, Unit 360 [In Ukrainian].

13. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 166, Inventory 6, Unit 2021 [In Ukrainian].

14. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 166, Inventory 6, Unit 563 [In Ukrainian].

15. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 166, Inventory 9, Unit 1422 [In Ukrainian].

Рецензенти:

С. С. Падалка, д. і. н., проф.;

О. О. Пилипчук, д. і. н., доц.

Надійшла до редакції: 17.08.2023 р.